

»Jag kände mig religiös
och musiken var min gud»
*Om starka musikupplevelser
och deras religiösa aspekter*

SIV LINDSTRÖM WIK

Introduktion

Temat för den här artikeln gäller relationen mellan musik och religion, med särskilt fokus på starka upplevelser i samband musik och religion. I båda fenomenen finns ett överflöd av exempel på människors exceptionella upplevelser; de kallas höjdpunktsupplevelser, mystiska upplevelser, transcendent upplevelser, Gudsupplevelser, starka musikupplevelser eller liknande. I ett forskningsprojekt om starka musikupplevelser och särskilt i dess fördjupning av den starka musikupplevelsens religiösa aspekter, bekräftas att musikaliska och religiösa upplevelser har många gemensamma komponenter. På det sätt som både musik och religion uttrycker och förmedlar immateriella och symboliska värden, blir musiken ett viktigt språk för religionen.

Bakgrunden finns alltså i ett projekt om starka musikupplevelser, initierat av professor Alf Gabrielsson, Institutionen för psykologi, Uppsala Universitet. Han har under sin mångåriga forskningsverksamhet regelbundet mött människor som anförtrott honom exceptionella upplevelser av musik. Det faktum att musikpsykologin mer koncentrerat sig på forskning kring musikens enskilda element (tonhöjd, rytm, melodi, klangfärg) än på själva upplevelsen av musik, inspirerade honom till att starta ett stort studium kring människors starkaste musikupplevelser, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond. Detta projekt omfattar idag närmare 900 människors berättelser och resultatet av forskningen finns publicerad i många olika sammanhang (Gabrielsson & Lindström 1993, 1995; Gabrielsson & Lindström Wik, 2000; Gabrielsson, 2001; Lindström Wik, 2001; Gabrielsson, in press; Gabrielsson & Lindström Wik, in press).

Syftet med projektet var i första hand att åstadkomma en systematisk beskrivning av olika aspekter i musikupplevelsen – hur man på olika sätt varseblir musiken (perception), kognitiva aspekter som tankar, associationer, minnen etc., fysiska och känslomässiga reaktioner, sociala, religiösa och personliga aspekter. I projektet har vi också arbetat med att försöka förstå vilka faktorer i musiken, inom personen och i situationen som bidrar till en stark musikupplevelse.

I detta mycket omfattande projekt där vi bitt människor berätta om sina starkaste musikupplevelser finns, helt spontant, även rapporterat en hel del religiösa musikupplevelser. Detta ledde till ett fördjupat studium av just de religiösa aspekterna, rapporterat i en licentiatsavhandling (Lindström Wik, 2001).

Jag kommer här att helt kort lyfta fram delar av resultaten från detta arbete och diskutera kring musikens funktioner i kyrkliga sammanhang.

Musikens funktion

Musikens förmåga att beröra människor känslomässigt och att vara en bärare av budskap innebär att musiken spelar en central roll i de flesta religioner. Men på samma sätt som inom musikpsykologin, har människors upplevelse av musik getts en undanskymd plats. Musikens roll är att fungera som en förstärkare av det verbalt formulerade budskapet.

Vad gör då musiken? Antropologen Alan P. Merriam (1964, kapitel XI), räknar upp 10 olika funktioner han menar är generella. Bland annat nämner han att musiken är ett sätt att uttrycka olika idéer och känslor med sådan kvalitet att den förmedlar estetisk njutning. Musiken är också ett sätt att kommunicera och utöva gemenskap, den bekräftar det religiösa ritualen (och dess institutioner) och den bidrar till kontinuitet och stabilitet för religion, kultur och samhälle. Dessa exempel passar mycket väl in på musikens funktion i den kristna religionen och på musikens funktion i gudstjänsterna inom Svenska kyrkan och andra kristna samfund. Så uttrycker t.ex. psalmernas texter centrala teologiska idéer, den enskilda människans förhållande till Gud och gemenskapen mellan kristna. Där finns också känslomässiga och poetiska uttryck som tillsammans bidrar och stärker den religiösa institutionen.

Den starkaste upplevelsen – vad är det?

Vill du veta vad en stark religiös upplevelse är? Eller vad en stark musikupplevelse är? Börjar man söka kunskap i tidigare forskning, finner man snart gemensamma källor i skrifter av Abraham Maslow och Marghanita Laski. Abraham Maslow beskriver begreppet »peak experience» i flera publikationer (se t.ex. Maslow 1968, 1976). Typiskt för en »höjdpunktsupplevelse» är ett tillstånd av total uppmärksamhet, att helt absorberas, förlora känslan för tid och rum. Höjdpunktsupplevelsen ses som unik, som en helhet utan gränser, den beskrivs ibland som helig. Den kan helt förändra synen på dig själv och på livet. Den bevaras som ett mycket värdefullt minne och ökar känslan av välmående. Maslow skriver: »Practically everything that happens in the peak-experience, naturalistic though they are, could be listed under the headings of religious happenings, or indeed have been in the past considered to be only religious experience» (Maslow, 1976, sid. 59). Tidigare hade religiösa och mystiska upplevelser ansetts vara något unikt, tillstånd som vanliga människor aldrig kunde uppnå. Men Marghanita Laski kunde i sin forskning visa att den här typen av upplevelser var betydligt vanligare än man tidigare trott, att den fanns bland vanliga människor och att inte enbart hos religiösa mystiker (Laski, 1961).

Den här forskningen har uppmuntrat andra att söka hur vanligt det är att människor har religiösa upplevelser och stora sociologiska studier har gjorts både i Norden och i världen över. Så har man i elva olika studier i Storbritannien, USA och Australien funnit att mellan 20-48% säger att de har haft olika slags mystiska och religiösa upplevelser (Hay, 1990, Appendix; se även Argyle, 1990). Tilläggas ska också att man i den forskning som refererats ovan funnit musiken som en utlösande faktor (bland andra) till den religiösa upplevelsen. För den som är intresserad av att läsa mer om forskning kring religiösa upplevelser, rekommenderas Antoon Geels och Owe Wikströms bok *Den religiösa människan* (1999).

Hur vanligt det är att människor får starka musikupplevelser finns det ingen forskning om än, vilket kan tyckas konstigt då det är så välkänt hur stor betydelse musik har för många människor. I projektet om starka musikupplevelser fanns ett öppet och explorativt tillvägagångssätt i sökandet efter kunskapen om den starka musikupplevelsens olika aspekter. Till skillnad från tidigare forskning ville vi inte begränsa deltagarna i sina beskrivningar.

De var fria att berätta om de upplevelser som varit den starkaste för just dem; positiva som negativa, från all slags musik (inte bara klassisk) (Lindström Wik, 2001).

Projektet »Starka musikupplevelser»

Projektet startade med personliga intervjuer där alla tänkbara aspekter ventilerades. Dessa utgjorde basen för det frågeformulär som sedan skickades ut. I pilotstudien (Gabrielsson 1989; Lindström, 1989) ingick 149 personer. Via annonser i massmedia och våra egna kanaler (universitetskurser i musikpsykologi bl. a.) kunde vi samla in över 1 000 berättelser. Materialet som ligger till grund för min licentiatsavhandling omfattar 635 berättelser, representativa för hela materialet beträffande ålder, kön, yrke, musikaliska preferenser och starka musikupplevelser inom olika musikaliska genrer.

De deltagande personerna har alltså blivit ombedda att beskriva » din starkaste, mest intensiva upplevelse av musik som du någonsin har haft. Beskriv den så detaljerat du kan, med dina egna ord». De svarade också på frågor kring omständigheterna kring upplevelsen, musiken, situationen och inom den egna personen.

Den musik som finns representerad kommer från alla möjliga genrer och alla möjliga utföranden – live och inspelat. Dessa upplevelser har kommit mitt i vardagen eller vid mycket speciella tillfällen, i unga år eller vid mogen ålder. Det tycks inte finnas några gränser eller några givna och absoluta krav för en musikupplevelse. Det handlar om att det ska vara rätt musik för rätt person vid rätt tillfälle.

En innehållsanalys gjordes av de fria berättelserna, som så småningom resulterat i ett deskriptivt schema i tre olika nivåer, totalt innehållande över 150 kategorier. Den första nivån består av sju huvudkategorier: Allmänna karaktäristika, Fysiska reaktioner och beteenden, Perception, Kognition, Känslor/emotioner, Existentiella and transcendentala aspekter, Personliga aspekter och sociala aspekter. Nivå två inkluderar sammanlagt 31 underkategorier till dessa.

Tabell 1 Deskriptivt system av Starka musikupplevelser, nivå ett och två

NUMMER	NIVÅ ETT	NIVÅ TVÅ
1	<i>Allmänna karaktäristika</i>	1.1 Unik, fantastisk otrolig, stark 1.2 Obeskrivbar, orden otillräckliga
2	<i>Fysiska reaktioner/ beteenden</i>	2.1 Fysiska reaktioner 2.2 Beteenden 2.3 Kvasi-fysiska reaktioner
3	<i>Perception</i>	3.1 Auditiv 3.2 Visuell 3.3 Taktill 3.4 Kinestetisk 3.5 Andra sinnen 3.6 Synestesi, färghörande 3.7 Intensifierad perception 3.8 Musikalisk perception- kognition
4	<i>Kognition</i>	4.1 Förändrad inställning, 4.2 Förändrad upplevelse av situation, tid och rum, kropp 4.3 Förlorad kontroll 4.4 Förändrad relation/ inställning till musiken 4.5 Associationer, minnen, tankar 4.6 Föreställningar, inre bilder, inre musik 4.7 Musikalisk kognition-emotion
5	<i>Känslor/Emotioner</i>	5.1 Intensiva/kraft 5.2 Positiva 5.3 Negativa 5.4 Olika känslor
6	<i>Existentiella/ transcendentala aspekter</i>	6.1 Existens 6.2 Transcendentala tillstånd/ fenomen 6.3 Religion
7	<i>Personliga/ Sociala Aspekter</i>	7.1 Nya möjligheter, insikter, behov 7.2 Musik-nya möjligheter, insikter, motiv 7.3 Bekräftelse av egen identitet 7.4 Gemenskap-kommunikation

Nedan kommenteras mycket kort innehållet från kategorierna på nivå två och tre.

I ALLMÄNNA KARAKTÄRISTIKA

I den första underkategorin beskrivs upplevelsen som unik, fantastisk, otrolig. Den andra underkategorin innehåller många beskrivningar på svårigheten eller omöjligheten att beskriva upplevelsen i verbala termer, t.ex., det var en upplevelse »*som går långt bortom min verbala och min intellektuella kapacitet. Det inbegriper saker som jag verbalt bara kan beröra*».

2 FYSISKA REAKTIONER/BETEENDEN

Den vanligaste fysiska responsen var tårar, från att bli tårögd till intensiv, ohämmad gråt. Andra fysiska reaktioner var gåshud, ökad puls och andning, muskelspänning och avslappning. Det finns också några få exempel på negativa reaktioner som yrsel, illamående och smärta.

En del beteendereaktioner har med ökade aktivitet att göra (skratta, skrika, dansa, hoppa etc.), men även det motsatta – bli helt stilla. En del beskriver att de fått svårt att prata eller sjunga, att de av olika skäl känt sig tvungna att lämna situationen. Ett exempel på en beteendereaktion: »*Jag står bredvid tittar på, så småningom prövar jag de okända ljuden, härmar ljudkombinationer och rörelser. Jag dras in i cirkeln, jag glömmer min tvekan, ger mig hän åt rytmen i min kropp.*»

Kvasi-fysiska reaktioner var ganska vanliga. Personen upplever att kroppen fylls eller genomborras av musik, andra reaktioner var att känna sig viktlös, flyta omkring i luften.

3 PERCEPTION

Den här kategorin består av underkategorier relaterade till olika sinnesmodaliteter som auditiv, visuell, taktil och kinestetisk perception. Hit hör även synestesi (d.v.s. varseblivning i en annan sinnesmodalitet än i den stimulerade, t.ex. färghörande) och intensifierad perception. Ett exempel: »*Den ganska tunga, robusta tegelkyrkan är invändigt vad gäller bänkar och vägglister målade i dalablått och har många förgyllda sniderier och annan grannlåt. Så står hon där, Marian Anderson, strax till vänster framför altarrunden. I en champagnefärgad, mycket enkelt skuren spetsklänning, fotsid, långärmad. I handen en stor men skir näsduk i samma färg. Hon stod*

där avspänd, stilla, trygg i sig själv. Öppnade bara munnen och hennes starka fylliga men mjuka röst fyllde hela den väldiga lokalen».

4 KOGNITION

Fyra av de sju underkategorierna refererar till olika förändringar i hur man reagerar på och bearbetar de stimuli man mottar i upplevelsen; förändrad attityd, ändrad upplevelse av situationen, kroppen, tid och rum, förlora kontrollen, förändrar relation till musiken. Mycket av det här kan också förstås som ett ändrat medvetandetillstånd. De resterande underkategorierna relaterar till minnen, tankar, förväntningar, olika behov som väcks av musiken etc. Ett exempel: » *I stället kommer altartavlan i min hemkyrka för mina ögon. Den är levande och verklig med sina många långa trappor upp mot den himmelska porten och alla purpurnolnen runt omkring. Det känns helt naturligt att stiga in i tavlan och börja gå uppför trapporna. Musiken gör stegen lätta och nästan dansande, uppåt, uppåt. Jag känner förväntan inför vad som ska hända allra högst upp. Ut ur den öppna porten kommer en man mig till mötes. Han är klädd i en grå kostym med väst. Han ser glad ut. Det är min egen pappa. Musiken tystnar just nu. Höjdpunkten är nådd. Drömmen är fulländad. Tårar värmer bak mina ögonlock. Jag sitter betagen. Lycklig. En rik upplevelse har getts mig».*

5 KÄNSLOR/EMOTIONER

Den här kategorin består av fyra underkategorier. Den första fokuserar på intensiteten i känslorna. Den andra innehåller alla positiva känslor – som t.ex. harmoni, längtan, vördnad, lycka, glädje, svindlande känslor, extas. Den tredje innehåller alla negativa känslor – som frustration, genans, svartsjuka, sorg, ångest, skräck, panik. Den fjärde innehåller beskrivningar där man både känt olika och motstridande känslor vid ett och samma tillfälle. Ett exempel på positiva känslor: » *Musiken och sången gav mig ett enormt glädjerus.»*

6 EXISTENTIELLA OCH TRANSCENDENTALA ASPEKTER

Den här kategorin består av tre underkategorier: existens, transcendent tillstånd/fenomen och religion. Den första består av aspekter som talar om meningen med livet, det egna livet, känsla av den rena existensen. Den andra innehåller aspekter av utomjordiska, kosmiska dimensioner, ut-ur-kroppen upplevelser, totalupplevelser. Den tredje innehåller sju underkategorier som

berör de den religiösa upplevelsen. Dessa redovisas längre fram. Generellt kan man säga att en del tydligt uttalar att det är en religiös upplevelse (inte bara musikalisk), andra är mer outtalade. Två exempel: »*Upplevelsen ligger kvar, både som en stark musikupplevelse en känsla av fulländning och samhörighet, och som en stark religiös upplevelse-ett tillfälle då mitt rop till Gud kunde uttryckas i musiken.*» »*Jag kände mig religiös och musiken var min gud.*»

7 PERSONLIGA OCH SOCIALA ASPEKTER

Den här kategorin innehåller aspekter där den starka musikupplevelsen har påverkat individen på ett personligt och socialt plan. Den innehåller fyra delar: Nya möjligheter, insikter/behov, Musik-nya möjligheter, insikter, motiv, Bekräftelse av egen identitet och Gemenskap-kommunikation. Två exempel: »*Nåväl, kort sagt hittade jag musik som var som en spegel för mig, som fungerade i alla tillstånd jag var i, plus att den hade den existentiella grundton jag letat efter. Jag älskade plattan och den älskade mig.*» »*Upplevelsen är nu ganska dimmig, men känslan av stark lycka och stark gemenskap finns kvar.*» Så låt oss då titta lite närmare på de religiösa aspekterna av starka musikupplevelser. Men först lite om teorierna kring musik och religion.

Musik och religion

Musik och religion hör ihop. Varhelst i världen en religion praktiseras finns också musiken där. Musikens roll i den kristna religionen och i den västerländska kulturen är och har alltid varit central, från den enklaste homofona hymn till stora verk av Bach, Händel, Haydn, Mozart och Beethoven.

Det finns också gemensamma karaktärsdrag i musiken och religionen, dess symboliska och immateriella särdrag. Båda är ett sätt för människor att komma i kontakt med och ibland få en insikt av saker som man vanligtvis inte kan förstå.

Riten i den kristna gudstjänsten ger oss möjligheter att komma i kontakt med en verklighet bortom vår egen, upplevd genom våra sinnen och på samma sätt är det med musiken (Ekenberg, 1984). Winnicott (1982, pp. 229-235), beskriver detta med hjälp av sitt begrepp »övergångsobjekt», här i relation till symboler. Han säger att både musik och religion är något konkret (ett stycke musik eller bröd och vin i nattvarden) som samtidigt uttrycker/symboliserar något immateriellt. Den yttre verkligheten (musiken, brödet och vinet) knyts samman med ett inre objekt i människan som inte

bara speglar eller liknar det yttre, men också skapar en verklig erfarenhet av detta hos individen.

Som nämnts tidigare finns, de oräkneliga exemplen till trots, inte mycket forskat kring relationen mellan religion och musik och där det finns är det den religiösa upplevelsen som har stått i fokus. Det är först vid ett närmare studium av omständigheterna kring upplevelsen som musiken framträder som en betydande faktor. Först och främst som en utlösande faktor, men likartade reaktioner finns i den religiösa och den musikaliska upplevelsen. I analysen av de aspekter som framträder vid religiösa upplevelser märks att upplevelsen ger nya insikter, känsloupplevelser som frid, glädje, helhet samt fysiska reaktioner som tårar. För en sammanfattning av denna forskning, se Lindström Wik (2001).

Religiösa aspekter av starka musikupplevelser

Syftet med denna studie (Lindström Wik, 2001) var att få en bild av vilka komponenter i den starka musikupplevelsen som utgjorde den religiösa upplevelsen. Bland de berättelser som 635 personer hade lämnat fanns 275 berättelser (drygt 1/3) som hade någon form av religiöst innehåll. Dessa delades in i tre olika grupper. Den första gruppen, bestående av 101 berättelser, innehöll berättelser där det fanns något i miljön, i musiken eller hos personen som hade ett religiöst inslag. Den andra gruppen, bestående av 98 berättelser, hade en mer uttalad religiös överton eller vokabulär. Den tredje gruppen, bestående av 76 berättelser, består av en klart uttalad religiös upplevelse. Studien begränsades till att analysera de 76 berättelserna i den tredje gruppen. Gruppen är i stort representativ för den stora gruppen. Här finns dock ett större intresse för kyrklig musik och/eller musik med religiös text. Ca 1/3 hade ett frivilligt engagemang i kyrkan.

Berättelserna analyserades på samma sätt som tidigare (se ovan), kompletterade med följande definitioner av kategorierna under 6.3, Religion:

6.3.1 *Religiös upplevelse, allmänt.* Hit hör berättelser som innehåller orden »religiös», »religiös upplevelse» och liknande påståenden, mer generella till sin karaktär, utan någon närmare religiös tolkning.

6.3.2 *Vision om himmelriket, föraning om ett liv efter detta.* Den här kategorin innehåller påståenden om visioner av en annan verklighet, ett »liv efter detta» och om en längtan dit.

6.3.3 *Andlig frid, harmoni.* Här finns påståenden som i sig själva eller i sitt sammanhang uttrycker en speciell sorts frid och harmoni, den andliga.

6.3.4 *Andäktig, sakral stämning.* Den här kategorin innehåller påståenden som i sig själva eller i sitt sammanhang anger en andäktig och/eller helig stämning.

6.3.5 *Möte med det gudomliga/heliga, religiös bekräftelse.* Den här är den mest centrala kategorin. Den innehåller påståenden som beskriver deltagarens upplevelse av att möta Gud, Jesus, den helige Ande, eller något Heligt, något religiöst som en Skugga eller Beskyddare.

6.3.6 *Andligt/Kristet tilltal.* Här finns påståenden där deltagaren upplever sig bli andligt/kristet tilltalad i den religiösa texten eller i instrumentalmusik som i sitt ursprung har en religiös text.

6.3.7 *Få/Söka kontakt (bön, lovsång etc.)* Den här kategorin innehåller påståenden där personen riktar sig till Gud i bön eller lovsång.

6.3.8 *Musiken levandegör ett religiöst budskap.* Deltagaren lyfter fram *musiken* som den faktor som gör det religiösa budskapet levande, antingen att musiken förstärker en text eller att den i sig själv förmedlar budskapet.

6.3.9 *Tvivel.* Deltagaren uttrycker ett religiöst tvivel som förstärks eller förminskas/försvinner i musikupplevelsen.

Exempel på berättelser

För att ge dig som läser en känsla av vad de olika berättelserna kan innehålla, följer nu nio citat som exempel på de nio kategorierna under 6.3 Religion. Den text som är kursiverad och följd av siffror inom parentes refererar till det deskriptiva systemet som finns i tabell 1. Notera att där redovisas nivå ett och två, och här ges även exempel från den mest detaljerade nivån, nivå tre.

6.3.1 Religiös upplevelse, Allmänt

En ung kvinna lyssnar till ett band som spelar tangomusik. Hon är deprimerad när hon får den här upplevelsen.

»*Jag dansade, virvlade (2.2) och riktigt hängav mig åt musiken och rytmerna (4.3), överlycklig (5.2)– skrattande (2.2). Det steg tårar i ögonen*

på mig (2.1) – hur konstigt det än kan låta – och det var som ett ytterligare tecken, någon slags befrielse (7.1). ... Efteråt stod jag kvar rusig av lycka (5.2)... Jag kände mig religiös och musiken var min gud. Det var så omtumlande att det nästan kändes som en sorts frälsning (6.3.1), jag var liksom utvald att få vara med om en sån här upplevelse när jag behövde det som mest (7.2). Jag var fylld med livslust och hade plötsligt en annan syn på den »grå morgondagen» (6.3.1).

6.3.2 Vision om himmelriket, föraning om ett liv efter detta

En kvinna och hennes man är på semester i Grekland. De har beslutat sig för att besöka den grekisk-ortodoxa mässan i Metropolitan-katedralen i Aten, en ny upplevelse för dem.

»Så kom vi in i den ljusa, underbart vackra kyrkan (3.2) där mässan redan börjat. En manskör – »präster» – vanliga medlemmar? – sjöng överjordiskt vackert (6.2 och 4.7). Plötsligt blev allt omkring mig soligt, guld-gult (3.7). Vi gick långsamt framåt i kyrkan, men jag kände inget golv, jag liksom bara svävade i detta »solguld» (2.3 och 3.7) omsluten av sången (4.4) och i en stark lyckokänsla (5.2). Tyvärr slutade sången strax, och jag stod åter på golvet. Min omedelbara spontana reaktion blev: så måste det vara i himlen (6.3.2) och sen kom en stor förvåning vad som egentligen hänt (4.3). Jag önskade att kören skulle börja sjunga igen (7.1), vilket så småningom skedde, men den intensiva upplevelsen kom inte tillbaka».

6.3.3 Andlig frid, harmoni

»Det var en augustikväll 1989 vid Dalälven. Det hade regnat under dagen. Men nu sken solen. Och kvällen var som insvept i en glittrande slöja. En koltrast lät höra sina drillar. Dalälven flöt mystisk och skön förbi det vita huset, där jag bodde (4.2 och 3.2). Jag satte på radion. Musik av Scarlatti strömmade ut i rummet. Jag lade mig på sängen och lyssnade (2.2).

Rummet fylldes som av en andlig renhet (6.3.3). För min inre syn såg jag en trappa, som ledde upp till himmelen (4.6). Jag gick i den trappan, och kom till en äng med blommor så vackra att jag aldrig skådat dess like (6.3.2). Framför mig på bordet stod en bukett vilda blommor. Det var som om blommorna sög till sig musiken (4.2). Det fanns en slags aura omkring blombuketten, som inte går att beskriva med ord (1.2). Mitt sinne blev frid-

fullt och stilla (5.2 och 6.3.3). Och jag kände tacksamhet (5.2) över att jag kunde uppleva musiken som något heligt (6.3.5)».

6.3.4 Andäktig, sakral stämning.

»Kall januari 1985. Tillsammans med 10 000 andra söker vi oss ut till Johanneshovs isstadion. Förväntan vibrerar i luften.

Bono står aldrig still utan rör sig över hela scenen, ivrig att nå oss. Han klättrar omkring på högtalarställningarna, sträcker sig ut och skakar hand med folk. Vi i publiken är hela tiden med på alla noter (3.2). När Bono börjar med *Call and response* (han sjunger en fras och publiken svarar med samma fras) känns det som om vi kunde fortsätta i evighet (4.2 och 7.1). Plötsligt byter konserten tempo för en stund och allting stannar av. Bono sätter sig på scenkanten och sjunger gospelklassikern framför alla andra, *Amazing grace*. Han sjunger hela sången *a capella* (3.8). Vi reagerar vördnadsfullt (5.2) och en varm, andäktig stämning vilar över oss alla på isstadion (6.3.4).

Under konsertens sista sång händer något märkligt. U2 vill att vi ska sjunga med i refrängen och *Johanneshov förvandlas snabbt till en rungande och gungande allsångsfton* (7.4). Samtidigt börjar gruppen lämna scenen, en efter en. Först Bono, sedan gitarristen. När sedan basisten lägger ner sin bas är det bara vi, 10 000 rusiga sångare (5.2) och trummisen som håller takten åt oss (3.8). Slutligen lämnar även han scenen och vi står där »ensamma» och sjunger (2.2) så att taket lyfter (3.1). Bictändarna lyser som bönelys i mörkret (3.2) och stämningen är tät, varm och helt klart religiös (6.3.4). Som om gruppen på det sättet vill säga till oss i publiken: *se där, ni klarar ju er själva, tillsammans har ni kraft och styrka som räcker långt efter den här konserten* (7.1). Så vi sjunger, säkert 15 minuter. För oss själva. Det vi står och sjunger alla tiotusen är en lovsång till Gud, till stora delar hämtad ur psaltaren 40: (6.3.7)

»Länge väntade jag på Herren,
och han böjde sig ner till mig och hörde mitt rop.
Han drog mig upp ur fördärvets grop, ur slam och dy.
Han ställde mig på fast mark, mina steg gjorde han trygga.
Han lade en ny sång i min mun, en lovsång till vår Gud».

6.3.5 Möte med det gudomliga/heliga, religiös bekräftelse

»Om jag ska beskriva den starkaste musikaliska upplevelse jag har haft, så är det rockoperan »Jesus Christ Superstar». Året var 1972 och jag var då 20 år gammal. Jag hade hört lite grann av musiken på skiva tidigare, men nu var jag väldigt förväntansfull att få höra den i verkligheten.

Där fanns en stor scen, en stor orkester, många solister samt flera olika körer. Dekoren var mycket påkostad. Jag minns scenerna som mycket realistiska och spännande handling (3.2). Eftersom jag själv läst hela Jesu lidande historia i Bibeln, så kände jag igen varje del av operan (4.5). Musiken förstärkte på ett intensivt och gripande sätt Jesu sista dagar (6.3.8).

... När jag några månader senare lyssnade på skivan, återupplevde jag operan. På slutet av skivan finns ett *stycke musik som bara spelas stilla (3.8)* när Jesus hänger på korset. Jag satt ensam på golvet i ett stort rum (på min skola, där jag studerade då). *Under det att musiken flödade ur högtalarna (3.8), fick jag se en Jesus-gestalt på väggen. Jag minns särskilt blicken i hans ögon samt hans håll i händerna efter spikarna. Jag vet att jag aldrig glömmer den operan och den upplevelsen efteråt. Jag bestämde mig då för att alltid tro på Honom (6.3.5).*»

6.3.6 Andligt/Kristet tilltal

»Den starkaste musikaliska upplevelse jag haft under senare år ägde rum på Norrlands Nation i Uppsala på domsöndagens kväll. Jag bevistade den dagen en högmässa i en landsortskyrka som gjorde mig mycket illa berörd. Som kristen (präst till yrket) upplever jag domsöndagen som en viktig dag, men denna gudstjänst gjorde mig näst intill arg. Psalmvalet var bedrövligt, förkunnelsen likaså och jag led både för egen del och med den konfirmandgrupp som jag hade med mig.

På kvällen gick jag så på en konsert med den kristna sånggruppen Fjedur. De sjöng tillsammans med Norrlands nationskör och repertoaren var deras sedvanliga: *afrikanska kamp- och frihetssånger (3.8). Deras intensiva framförande, deras inlevelse, spontanitet, spellsångglädje, engagemang (3.2) gick rakt in i mig (4.3) och blev en omskakande domsöndagspredikan (4.1 och 6.3.6). Den var så stark (5.1) att jag faktiskt började gråta både under konserten och efter den (2.1).*»

6.3.7 Få/Söka kontakt (bön, lovsång etc.

»Det tillfälle jag ofta tänker på och ännu känner vibrationerna av är revolutionsåret 1967, då jag befann mig i London... gick jag på konsert i Royal Festival Hall. Det var den 2 juli, en fuktig het sommarkväll... Ett verk som spelades, blev det bestående minnet från den kvällen! Det var »Psalmus Hungaricus» av Zoltán Kodály. *Texten är en parafras över Davids 55: e psalm där han anropar Gud i sin nöd och flyr till Honom i ångest och förtvivlan och till slut finner förtröstan i Honom – en sant mänsklig bön, där var och en känner igen sig själv (6.3.6)! Den kvällen var det den musiken, som väntade på mig! (7.3) Det monumentala verket med sin ungerska folkton som grundelement drabbade mig som en storm, skakade mig i sin kraft och rörde om i mitt inre (4.3), jag grät i min bänk (2.1). Det var något krampaktigt och länge knutet som utlöstes av den ropande körens tonslingor (7.1), stödda av en klangrik orkestersats (3.8). Det var som om min egen röst fanns med i bönen till Gud! (6.3.7)».*

6.3.8 Musiken levandegör ett religiöst budskap

»Vi for till kyrkan, min man och jag och vår musikstuderande dotter, den 24 dec. kl. 23.30, för att lyssna på julens musik och sjunga med i psalmerna. Nu satt vi här i kyrkbänken tillsammans med många andra. Levande ljus var tända. En solist skulle framföra en improvisation. *Sången – ljuden kom från läktaren (3.1 och 3.2). Jag kände att Erik Lindmans sång tog mig med till Betlehem (2.3), till stallet (4.6) för 2000 år sedan och samtidigt upplevde jag allt i nuet (4.1). Snart skulle fridsfursten komma. Det var så stilla. Djuren tuggade lugnt på sitt hö. Vilken stillhet. Friden – lugnet fanns även hos mig (6.3.3). Eriks röst låter mig ana oro och ondska parallellt med denna frid (5.4). Hur kan det finnas så mycket elände, förstörelse, avundsjuka, övergrepp och utnyttjande av andra människor? (4.5) Jag får inte vara ifred med min frid och harmoni, den störs något och samtidigt har jag den (5.4). Barnet har kommit. Vad störs jag av? Förstår inte folk runt omkring mig att det här är på fullt allvar? (5.3 och 6.3.6) De frustar till av skratt ibland (2.2). När den sångliga improvisationen är slut gråter jag tyst (2.1). Jag gråter över det som var en gång och det som är. Ingenting är egentligen förändrat (7.1). Upplevelsen var mycket stark (1.1 och 5.1). Det kändes som om jag varit med om ett mycket hårt jobb: att föda och samtidigt känna lycka, oro och ångest (5.4)».*

6.3.9 Tvivel

»Vinter, våren -87 var jag ofta väldigt nere, deprimerad helt enkelt. Min barndomskamrat som jag i alla år hade tillbringat all min lediga tid tillsammans med hade träffat en kille och vi träffades inte så ofta. Jag kände mig ensam, utanför och var ofta ledsen. En kväll i februari var jag hemma hos henne, pojkvännen var oxå där. Vi pratade mycket om hur jag mådde och hur jag upplevde situationen: jag tyckte de verkade skita i om jag fanns eller inte. Diskussionen var livlig, det slutade med att alla grät. Då satte pojkvännen på en skiva med en tjej som heter Charlotte Höglund (LP: »FRI»). Han tyckte jag skulle höra en speciell låt. Det var »Känn ingen oro».

Jag grät och grät (2.1). Men samtidigt fick jag hoppet tillbaka »Allt kan inte vara lika jobbigt som det är just nu, det kommer att bli bättre», så kändes det (7.1). Hon sjöng direkt för mig på något vis. Jag plockade ihop mig själv, tog mig samman helt enkelt. (7.3). Till saken hör att jag är kristen, men just då kändes allt så mörkt och jag tvivlade på om Gud verkligen fanns och om han brydde sig om hur jag mådde (6.3.9). Den sången hjälpte mig att inse (6.3.6) att han faktiskt fanns och ville hjälpa mig. Jag fick frid inombords (6.3.3)».

Något om resultatens i övrigt

Det finns inte möjlighet att presentera alla resultat här, men helt kort kan sägas att det deskriptiva systemet (se Tabell 1) visade sig fungera alldeles utmärkt även för de utvalda 76 berättelserna. Totalt kategoriserades 963 påståenden.

Huvudkategorierna 4 (Kognition) och 6 (Existens, Transcendens) var de största (21 % vardera) följda av kategorierna 5 (Känslor/Emotioner, 14.7 %) och 7 (Personliga och sociala aspekter, 15.2 %). Ser man till all tillgänglig data, är de mest uttalade karaktärsdragen i de starka musikupplevelserna som följer. De mest vanliga fysiska reaktionerna var tårar. Det vanligaste beteendet var att bli stilla och vilja vara ifred/avlägsna sig från situationen, men också att på olika sätt röra sig till musiken. Den vanligaste kvasi-fysiska reaktionen är upplevelsen att ens kropp fylls av musik/rytm/känslor.

Den vanligaste perceptionen var via hörsel och syn. Den vanligaste visuella perceptionen var synintryck av omgivningen/miljön, följd av olika synintryck av musikerna – deras kroppsspråk, utstrålning etc. Ljudmässiga intryck handlade om klangfärg, ljudstyrka, akustik och tystnad i relation till musiken.

Bland de kognitiva reaktionerna fanns de vanligaste i den kategori som handlar om att förlora kontrollen – känna sig gripen, berörd, överväldigad av musiken. Musiken ger också många tankar, minnen och associationer och förändrar uppfattningen av tid och rum.

Huvudkategorin Känslor/emotioner dominerades av positiva känslor, speciellt njutning/välbehag, glädje och lycka/salighet. Känsla av frid och harmoni samt en intensitet i känslorna var också ganska vanligt.

I nästa huvudkategori, Existentiella och transcendentala aspekter var 6.3 Religion inte oväntat den största underkategorin. Där dominerade kategorierna 6.3.5 (Möte med det gudomliga/heliga, religiös bekräftelse), 6.3.6 (Andligt/kristet tilltal) och 6.3.7 (Få/Söka kontakt genom bön, lovsång etc.) som också reflekterar de mest centrala aspekterna av en stark religiös musikupplevelse. Bland de existentiella aspekterna var en förändrad syn på tillvaron den mest vanliga och bland de transcendentala aspekterna var kosmisk upplevelse/gå upp i någonting större den vanligaste.

I den sista huvudkategorin, Personliga och sociala aspekter, dominerade upplevelser av att få tröst, hopp, kraft, hjälp, känna sig befriad, komma till insikt, en ovilja att bryta upplevelsen och ett nytt intresse för musiken. Upplevelser av olika former av gemenskap lyftes fram som den vanligaste sociala aspekten.

Som nämnts tidigare, fick deltagarna svara på en del följdfrågor och bakgrundsfrågor. Av detta material kan nämnas att musiken i personernas upplevelser dominerades av det jag här kallat för kyrkomusik dvs. musik som används i gudstjänster och musik med kristen text och klassisk musik.

På svaret om vad personen själv tror kan ha varit orsaken till den starka upplevelsen framträder fyra huvudkategorier: musiken, situationen, något inom personen och olika religiösa skäl. Personliga skäl kunde t.ex. vara »*Jag befann mig i rätt stämning*» eller »*där fanns en överensstämmelse mellan mig och musiken*». Exempel på musikaliska skäl är »*Det här var så nytt, så annorlunda mot för vad jag tidigare upplevt*» eller »*Skälet till upplevelsen måste vara Bach's musik som jag upplever som 'absolut'*». Religiösa skäl kunde t.ex. vara »*När den här musiken och texten förenades, började jag förstå och uppleva Guds omsorg. Han är livet och tryggheten och musiken är en fantastisk gåva till oss*». Ett mindre antal personer angav situationen som skäl till upplevelsen, t.ex. »*Att musikupplevelsen blev så*

stark, berodde nog på att vi var i Jerusalem, att det var påsk och att vår gruppleddare var präst och gav oss många fina upplevelser».

Till sist framhålls i licentiatsavhandlingen (Lindström Wik, 2001), att språket är varierat i de skrivna berättelserna, både vad gäller den skriftliga framställningen och att språket också speglar personernas religiösa bakgrund, samt vilken generation de tillhör.

Diskussion

Fokus för den här artikeln har alltså varit starka upplevelser i samband med musik och religion. Det har i projektet om starka musikupplevelser och särskilt i dess fördjupning av den starka musikupplevelsens religiösa aspekter bekräftats att musikaliska och religiösa upplevelser har många gemensamma komponenter.

Musik och teologi – bärare av tron

I västerländsk historia och kultur har kyrkomusiken alltid haft en stark position och i de många olika folkrörelser som uppstod under 1800- och 1900-talet blev musiken en viktig bärare av budskap om Frälsning, Nykterhet och Rättvisa. Det musikaliska släktskapet i sångerna är tydligt i sina enkla och tryggt bärande melodier. I vår tid har den här musikstilen tagit sig ett nytt uttryck i dansbandsmusiken (Andersson, 1993). Den har väckelsesångens orubbliga förtröstan i musikaliska harmonier där man dansar fram två och två i en foxtrot. I sin mycket träffande analys skriver Per Andersson om dansbandskulturens religiösa sida där man med hjälp av de trosvisa tongångarna kan sjunga om Försoning, Evig lycka och Sann kärlek.

Musikens funktion i den kristna gudstjänsten är fortfarande en källa till diskussion (Selander, 2000; Tobin, 2001). En sådan diskussion gäller psalmerna där melodierna tidigare haft en underordnad roll gentemot texten. Så kan man i 1942 års psalmbok finna att olika psalmtexter har samma melodi. När det gällde att hitta »rätt psalm» till ett visst teologiskt tema, var det sällan eller aldrig melodin man tänkte på. Men i förberedelsearbetet till 1986 års psalmbok sker en teologisk förskjutning. Där ville man jämföra ordet och tonen så att text och musik tillsammans skulle bära det kristna budskapet (Selander, 2000). Visserligen var texten bärare av det explicita budskapet, men samtidigt har musiken ett eget budskap, nämligen det emotionella. Där-

för blir musiken lika viktig då texten måste vara i harmoni med musikens känslomässiga ton för att ge ett entydigt budskap. Ett annat skäl till förnyelse var att få igång en produktion av nya psalmer som skulle passa nutidsmänniskan bättre, både med avseende på text och på melodi (Hansson, 1999).

I frikyrkorna har musikens främsta och viktigaste syfte varit att samla människorna kring gemensamma religiösa värden (Thorsén, 1980). Kravet har då varit att musik och text alltid skall följas åt och tanken bakom detta är att huruvida musiken är kristen eller inte definieras av innehållet i texten och därför kan instrumentalmusik svårigen betraktas som kristen. Undantaget var om man t.ex. i en gudstjänst spelade en känd psalm eller sång som lyssnaren kunde associera texten till. Därför har Bach, trots att han ofta kallas för den femte evangelisten (Wikström, 2000), knappast spelats i frikyrkorna fram till det senaste decenniet (Söderling & Boldeman, 1995).

En central fråga i många religiösa traditioner gäller kampen mellan Gott och Ont. Detta gäller även musiken. Redan de gamla grekerna hade en föreställning om att musiken antingen var himmelsk eller jordisk (eller rentav helvetisk) och denna föreställning har levt vidare under medeltiden fram till vår tid. Vilken musik som har klassats som gudfruktig eller syndig har växlat från tid till tid, och från samhälle till samhälle. Kyrkans förakt för spelmansmusiken på 1800-talet och jazzen på 1900-talet är två exempel på musik som inte ansetts vara kristlig (Thorsén, 1984). Ett aktuellt exempel på ett extremt förhållningssätt till musik är talibanerna som betraktar all musik som ond och som därför bannlyst den.

På samma sätt har musikinstrument delats in i fromma och ogudaktiga. Per Olov Enquist levandegör detta i sin bok »Musikanternas uttåg»

»Uppriktigt sagt var det väl ingen av bröderna i familjen som hade en aning om vad en »pianist» egentligen var, eller exakt hur ett piano ljud. Men själva ordet kändes farligt, spännande och syndigt. Det var syndfullt utländskt på samma sätt som ordet socialist både attraherade och skrämde... 'Pianist' betydde, det förstod de intuitivt, att någon slog på syndens tangenter på ett instrument som icke hade sin plats i Kristi boningar; den klingande ton som då uppstod måste vara av djävulen. Detta till skillnad från den himmelska och helt igenom fromma ton som uppstod när man trampade igång den orgel från Petterson & Hammarstedt som fanns i ett flertal varmt troendes kammare här i kustlandet» (Enquist, 1978).

Denna föreställning om musikinstrumentens andliga kvalitet har levat kvar, även om det idag mest handlar om att det skall vara »värdig» musik för att kunna spelas i kyrkorna.

Det sakrala rummet som bärare av tron

En modell för gudstjänstens psykologi skissas i »Konsten att gå i kyrkan» (Pettersson, Geyer & Wikström, 1994) där teologiska, musikaliska psykologiska och sociologiska perspektiv sätts samman. En dimension i denna modell visar på gudstjänsten som en *dialog* mellan den Andre och individen. Denna dialog finns både i psalmer och övrig musik, i texter, liturgiska färger och blommor och även i kyrkobyggnadens arkitektur och symbolladdade platser som altaret, dopfunten och olika konstverk. Modellens andra dimension är den kollektiva *gestaltning* där alla som befinner sig i rummet är aktörer. Här finns möjligheter att aktivera alla sinnen i det man hör och ser, i sång, bön, i sakramentsutövandet och i liturgiska gester. En tredje dimension är de *auditiva* och *visuella* elementen.

Erfarenheter läggs till varandra och skapar på det sättet ett mönster hos en människa som regelbundet går till kyrkan. Detta blir en del i den religiösa socialisationen. Till detta kopplas individens personliga liv och utveckling. Psykiatern Ana Maria Rizzuto har i sin forskning funnit att det en individ *tänker* om Gud inte är detsamma som vad denne *känner* inför Gud (Geels & Wikström, 1999). Man måste alltså skilja på gudsbegreppet och gudsrepresentationen. Det förra är det som skapas i en speciell kultur där gudens egenskaper och existens kan diskuteras och ifrågasättas. Gudsrepresentationen hos en människa är dennes samlade erfarenheter av relationer som sedan projiceras in i upplevelsen »gud». Den psykologiskt intressanta frågan gäller upplevelsen av och funktionen som denna gud har för individen. Så formas vars och ens gudsbild i ett samspel mellan den religiösa kulturen, individen och dennes relationer.

När klockorna kallar

Totalt gjordes över 21 miljoner gudstjänstbesök inom Svenska kyrkan under 1999 (Andersson & Bromander, 2000). Jämfört med annan fritidsverksamhet visar det sig att den religiösa aktiviteten är mycket hög (Bromander, 2001). Religiös aktivitet mättes under en helg i september 1999 och visade att omkring 5.5 % av befolkningen deltog i någon samfundsorganiserad

andaktsverksamhet. Huvuddelen av denna aktivitet (37 %) skedde inom Svenska kyrkan. Av alla andra aktiviteter under denna helg var det bara idrottsevenemang som hade en högre andel, nämligen 8.3 %. Andelen besök till musikgudstjänster utgjorde 15.4 % men utbudet av musikgudstjänster var bara 6.4 %! Deltagandet är alltså betydligt högre än utbudet. Under 1990-99 minskade det totala antalet gudstjänstbesök med 7.7 %, men besöken till musikgudstjänster ökade med 11.5 % under samma period. Antalet körsångare inom Svenska kyrkan överstiger 100 000, varav närmare 40 % är barn.

Denna statistik och andra studier som presenterats säger något viktigt om den fundamentala roll som musiken spelar i kyrkan. En stark musikupplevelse i ett religiöst sammanhang får med säkerhet sin speciella betydelse för individen. Det har varit min ambition i mitt avhandlingsarbete och med denna artikel att ge ett bidrag både till teologin och till psykologin, men även till kyrkan. Teologi och psykologi har hittills inte haft så mycket att säga till varandra och kanske kan det vara ett skäl (bland andra) att kyrkan står ganska stum inför den väldiga församling som kommer till kyrkan för att i första hand få musikupplevelser. Människor som i upplevelsens stund ofta blir öppna. Öppna för en dialog med den Andre.

Summary

The main topic of this article is the relation between musical and religious experience. Both in musical and religious settings there is evidence of exceptional experiences called peak experience, mystical experience, or the like. The article presents a large-scale investigation on Strong Experiences related to Music (SEM), initiated by professor Alf Gabrielsson, University of Uppsala, Sweden. In the project, several hundred reports of strong experiences were subjected to content analysis and then ordered into a descriptive system with seven main categories: General Characteristics, Physical Reactions and Behaviours, Perception, Cognition, Feelings/Emotions, Existential and Transcendental Aspects, and Personal and Social Aspects. Each of them contains a number of sub-categories with further sub-divisions amounting to a total of about 150 different aspects amply illustrated by means of excerpts from the reports.

One finding in the study was that quite some of the SEM reports showed connection to religious experience. They were picked out and analysed.

This resulted in nine specific aspects of religious experience in musical contexts, ranging from just vague talking about religious experience to the overwhelming state of facing God, the Holy or Divine.

These findings were focused upon and discussed in relation to related research and with a view to the role of music in church and other religious settings. Matters discussed were music and theology as both being a carrier of faith in its immaterial and symbolic features. The sacred room was also looked upon as a carrier of faith and how all these different parts often becomes a frame for the strong experience.

The conclusion is, that the study presented in this article, tells something important about the fundamental role played by music in the church. A strong experience of music certainly has important implications for the individual. These implications is a challenge for the church.

REFERENSER

- Andersson, H., & Bromander, J. (2000). Presentation av Svenska kyrkans statistik. Ett typförsamlingsperspektiv. *Räkna med kyrkan. Perspektiv på Svenska kyrkans statistik 1999, Tro & Tanke*, 2000:6, 9-29. Uppsala: Svenska kyrkans forskningsråd.
- Andersson, P. (1993). Kärleken skall segra. *Månadsjournalen*, 1993:94.
- Argyle, M. (1990). The psychological explanation of religious experience. *Psyke & Logos*, 11, 267-274.
- Bromander, J. (2001). *Rum för röster*. Sociologiska analyser av musiklivet inom Svenska kyrkan, som det uppfattas av kyrkobesökare, kyrkomusiker samt kyrkokorister. Doctoral thesis. Department of theology. Uppsala University.
- Ekenberg, A. (1984). *Det klingande sakramentet*. Stockholm: SKS och Verbum förlag.
- Enquist, P. O. (1978). *Musikanternas uttåg*. Stockholm: Norstedts förlag.
- Gabrielsson, A. (1989). Intense emotional experiences of music. In: *Proceedings of the First International Conference on Music Perception and Cognition*, Kyoto, Japan, 17-19 October, 1989 (pp. 371-376).
- Gabrielsson, A. & Lindström, S. (1993). On strong experiences of music. *Jahrbuch der Deutschen Gesellschaft für Musikpsychologie, Band 10*, 118-139.
- Gabrielsson, A. & Lindström, S. (1995). Can strong experiences of music have therapeutic implications? I R. Steinberg (Ed.), *Music and the mind machine. The psychophysiology and psychopathology of the sense of music* (pp. 195-202). Berlin: Springer-Verlag.
- Gabrielsson, A. & Lindström Wik, S. (2000). Strong experiences of and with music. I D. Greer (Ed.), *Musicology and sister disciplines: Past, present and future* (pp. 100-108). Oxford: Oxford University Press.

- Gabrielsson, A. (2001). Emotions in strong experiences of music. In P. N. Juslin & J. A. Sloboda (Eds.), *Music and emotion. Theory and research* (pp. 431-449). Oxford: Oxford University Press.
- Gabrielsson, A. (in press). Old people's remembrance of strong experiences related to music. *Psychomusicology*.
- Gabrielsson, A. & Lindström Wik, S. (in press). Strong experiences related to music. A descriptive system. *Musicae Scientiae*.
- Geels, A., & Wikström, O. (1999). *Den religiösa människan. En introduktion till religionspsykologin*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Hansson, E. (1999). *Musik – ett medel i människans trostolkning*. Unpublished thesis. Department of Theology, Lund University.
- Hay, D. (1990). *Religious experience today. Studying the facts*. London: Mowbray.
- Laski, M. (1961). *Ecstasy. A study of some secular and religious experiences*. London: Cresset Press.
- Lindström, S. (1989). *Sanslös sinnesnärvaro i tid och o-tid. En uppsats om starka musikupplevelser*. Unpublished thesis, Department of Psychology, Uppsala University.
- Lindström Wik, S. (2001). *Strong experiences related to music and their connection to religious experience*. (Licentiate thesis) Department of Psychology, Uppsala University.
- Maslow, A. H. (1968). *Toward a psychology of being* (2nd ed.). New York: Van Nostrand Reinhold.
- Maslow, A. H. (1976). *The farther reaches of human nature*. New York: Penguin Books.
- Merriam, A. P. (1964). *The anthropology of music*. Northwestern University Press.
- Pettersson, T., Geyer, K., & Wikström, O (1994). Gudstjänstens psykologi och samhälleliga kontext – en teoretisk diskussion. *Konsten att gå i kyrkan, Tro & Tanke*, 1994:2, 213-236. Uppsala: Svenska kyrkans forskningsråd .
- Selander, S.-Å. (2000). Kyrkomusik och gudstjänstliv. *Forskning om gudstjänst, Tro & Tanke*, 2000:2, 54-69. Uppsala: Svenska kyrkans forskningsråd.
- Söderling, F., & Boldemann, M (1995). Den svenska musikens plantskola. *Dagens Nyheter*, 1995-01-04.
- Thorsén, S. – M. (1980). *Ande skön, kom till mig. En musiksociologisk analys av musiken i Götene filadelfiaförsamling*. Skrifter från Institutionen för musikvetenskap, Göteborg, nr 5.
- Thorsén, S. – M. (1984). *Du är musiken*. Stockholm: SKS och Verbum förlag.
- Tobin, H.(2001). (red.) *Musiken i Svenska kyrkans församlingar*. Stockholm: Verbum förlag.
- Wikström, O. (2000). *Toccata*. Skellefteå: Norma bokförlag.